

Η Ευρώπη μετά: η εφημερίδα *Καθημερινή* και τα όρια στην Ανάπτυξη

Έπεται το το ερώτημα για το μετά, για το οποίο η Ιστορία μας προσφέρει μόνο θραύσματα: ποιος θα είναι ο στόχος, όταν χάσει την γοητεία της η αύξηση του πραγματικού εισοδήματος; μωρά· πλήξη· σαββατοκύριακα τριών ημερών· το φεγγάρι· [ίσως] η δημιουργία μιας νέας εσώτερης ανθρώπινης μεθοδίου ως υποκατάσταση των επιταγών της έλλειψης;¹

Μια ανοίκεια ερώτηση

Τι στόχους θα βάλουν οι κοινωνίες όταν η αύξηση του ατομικού εισοδήματος χάσει την γοητεία της; Το ερώτημα μοιάζει αφελές, καθώς η θεμελιακή υπόσχεση της ιδεολογίας της μεγέθυνσης, το αίτημα για διαρκή αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος θεωρείται εδώ και δεκαετίες μια περίπου «φυσική» επιθυμία. Εξίσου αυτόματα, το «επίπεδο ζωής» μεταφράζεται σε καταναλωτική ευχέρεια. Οι όποιες ενστάσεις για το επιθυμητό της μεγέθυνσης προέρχονται αποκλειστικά από περιθωριακές φωνές στον δυτικό κόσμο οι οποίες, ακόμα κι όταν δεν θεωρούνται «γραφικές», σίγουρα δεν ασκούν πολιτική επιρροή.

Δεν ήταν πάντα έτσι. Ο άνθρωπος που αναρωτιόταν αν η μετα-καταναλωτική μοίρα της ανθρωπότητας θα είναι τα αστέρια ή η πλήξη, ήταν ο Ουώλτ Ρόσσοου, επιφανής εκπρόσωπος των «θεωριών του εκσυγχρονισμού», της κατ'εξοχήν παραγωγιστικής φιλελεύθερης θεωρίας του 20ού αιώνα, αυτής που

ανέδειξε την μεγέθυνση και τα στάδιά της ως το κατ' εξοχήν ζητούμενο των κοινωνιών όπου Γης.² Ο Ρόστοου δεν ήταν μόνος σε αυτήν την προβληματική. Πριν γνωρίσουμε τους ετερόκλητους συνοδοιπόρους του σε Ελλάδα και εξωτερικό, οφείλουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή, η οποία επιβάλλεται καθώς η μεγέθυνση (ατυχώς καλουμένη «ανάπτυξη») ως ιστορικά συγκεκριμένο αίτημα των κοινωνιών παραμένει ο μεγάλος απών της ακαδημαϊκής ανάλυσης.

Μια ουτοπία του 20ού αιώνα;

Η ιστορία της μεγέθυνσης (growth) ως ιδεολογικού αιτήματος είναι απάντεχα μικρή. Αν και η άποψη ότι η επέκταση αποτελεί εγγενές γνώρισμα της ελεύθερης οικονομίας είχε διατυπωθεί ήδη στον Σμιθ και τα πρώτα σχεδιάσματα οικονομικής επέκτασης συναντώνται, πράγματι, στους κλασικούς της πολιτικής οικονομίας,³ οι θεωρητικοί αυτοί δεν επεξεργάστηκαν λεπτομερείς θεωρίες μεγέθυνσης, ενώ αμφέβαλλαν για το εφικτό της αέναης επέκτασης της οικονομίας.⁴ Από τα μέσα του 19ου αιώνα και μέχρι τον Μεσοπόλεμο, η οικονομική επιστήμη, κυριαρχούμενη από την νεοκλασική θεωρία, δεν επεξεργάστηκε θεωρίες μεγέθυνσης.⁵

Συναφώς, οι κυβερνήσεις αδιαφορούσαν για την συλλογή εθνικών οικονομικών στατιστικών,⁶ τα οποία θα επέτρεπαν την εποπτεία της εθνικής οικονομίας. Ήταν η κρίση του 1929 και, αργότερα, η ανάγκη συντονισμού των πολεμικών οικονομιών που έδωσαν το έναυσμα σε κάποιους οικονομολόγους σε Μ. Βρετανία και ΗΠΑ να κατασκευάσουν τον δείκτη του ΑΕΠ και να καταρτίσουν τυποποιημένες μεθόδους υπολογισμού του εθνικού εισοδήματος.⁷ Η μεγέθυνση ως ιδεολογία υπήρξε επιγέννημα του αμερικανικού φιλελευθερισμού, υπηρετώντας τις προτεραιότητες του New Deal. Έγινε όμως εύκολα αποδεκτή δι-εθνικά και διαπαραταξιακά.

Μετά την λήξη του Πολέμου, οι δυτικές κυβερνήσεις περίμεναν μια νέα ύφεση, αλλά το αίτημα σταθερής μεγέθυνσης της (εποπτεύσιμης πλέον) εθνικής οικονομίας είχε κερδίσει έδαφος.⁸ Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, η μεγέθυνση έγινε διακηρυγμένος στόχος των κυβερνήσεων πρώτα στη Δύση και αργότερα σε όλον τον κόσμο, με την κρίσιμη συμβολή του ΟΟΣΑ.⁹ Η Ελλάδα

δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Αυτό που η βιβλιογραφία έχει περιγράψει ως «επιτευματική» ή «εκσυγχρονιστική» στροφή των μεταπολεμικών κυβερνήσεων του Κ. Καραμανλή εγγράφεται στην κάθε άλλο παρά ουδέτερη ή «πραγματιστική» ανάδυση μιας συγκεκριμένης ιδεολογίας.¹⁰

Η μεγέθυνση συνδέθηκε με πολλούς στόχους. Στο ψυχοπολεμικό πλαίσιο, η αύξηση της παραγωγικότητας θεωρήθηκε ότι θα αποσοβήσει κοινωνικές εντάσεις μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών, άρα και την κομμουνιστική απειλή. Για άλλες χώρες, όπως η Ελλάδα, η μεγέθυνση υποσχόταν επιπλέον την «εκφυγή από την πενία», ενώ οι θεωρίες του εκσυγχρονισμού την παρούσιασαν ως άρρηκτα συνδεδεμένη με την ευρύτερη ανάπτυξη μιας κοινωνίας αλλά και την δημοκρατία.¹¹

Σταδιακώς και ενώ τα μέλη του ΟΟΣΑ υπερέβησαν κατά πολύ τους στόχους που είχαν θέσει για την δεκαετία του 1960, η μεγέθυνση προσέλαβε χαρακτήρα πανάκειας: αναδείχθηκε ως η κατάλληλη απάντηση σε μια σειρά κοινωνικών ζητημάτων, όπως η ανεργία, η ανισότητα, η εν γένει υπανάπτυξη, αλλά και ως απαρέγκλιτη προϋπόθεση για την βελτίωση αυτού που ονομάστηκε «επίπεδο ζωής», προσδιορισμένου πλέον ως καταναλωτική δύναμη.

Μετά το 1970 δε, όταν οι υπέρμαχοί της απόπλισαν το σοβαρότερο επιχείρημα εναντίον της, αυτό που αμφισβήτησε όχι το επιθυμητό αλλά το βιοφυσικά εφικτό της αέναης επέκτασης των οικονομιών, η μεγέθυνση εξασφάλισε στον εαυτό της την αιωνιότητα: εξ ορισμού απεριόριστη, μπορεί να συνοδεύει, θεωρητικά, το ανθρώπινο γένος μέχρι το τέλος των ημερών.

Ο δείκτης του ΑΕΠ έγινε, λοιπόν, το μέτρο επιτυχίας, γοήτρου και ανθεκτικότητας των κοινωνιών. Σύντομα φυσικοποιήθηκε. Αψευδή τεκμήρια της απο-ιστορικοποίησης της μεγέθυνσης είναι η ερμηνεία των εισοδηματικών/καταναλωτικών αιτημάτων των κοινωνιών ως ημι-βιολογικών διεκδικήσεων (φρονίμων ή αφρόνων, αυτό έπεται), η μετάθεση του μονίμως καταγγελλομένου «καταναλωτισμού» στο πεδίο των νοοτροπιών και η κατά περίπτωση ανασηματοδότησή του σε «βελτίωση του επιπέδου ζωής». Ο ανεξάντλητος ορίζοντας της θα μπορούσε κάλλιστα να την κατατάξει στις ουτοπίες του 20ού αιώνα, ωστόσο συνέβη το αντίθετο: η μεγέθυνση ταυτίστηκε με την «οικονομία».

Όλα τα ωραία κάποτε (πρέπει να) τελειώνουν;

Υπήρξε όμως αντίλογος. Αν η μεγέθυνση θεωρείται σήμερα μια κούρσα χωρίς τέλος, μεταπολεμικά κάποιοι ήγειραν ενστάσεις. Και δεν ήταν περιθωριακοί ή «ακραίοι», κάθε άλλο. Η φιλελεύθερη άποψη ότι μια σταθερή οικονομία μπορεί να είναι επωφελής για το κοινωνικό σύνολο διατυπώθηκε από τον Τζον Στιούαρτ Μιλ, ήδη το 1848.¹² Κατά τον Μεσοπόλεμο, λίγο πριν δημιουργηθεί ο δείκτης του ΑΕΠ και η προοπτική της οικονομικής επέκτασης μετασχηματιστεί σε ιδεολογία της μεγέθυνσης, ο Τζων Μέυναρντ Κένυς παρέκαμψε τις αναταράξεις της Μεγάλης Ύφεσης και προέβλεψε πως η ανθρωπότητα στις δυο-τρεις επόμενες γενιές θα επιλύσει οριστικά το βιοτικό της πρόβλημα, συνεπώς η εργασία θα περιθωριοποιηθεί και ο άνθρωπος θα αφοσιωθεί στην εκλέπτυνση του βίου του. Αφού εκπληρώσουν την αποστολή τους, τα είδωλα του παραγωγισμού θα καταρρεύσουν και η ανθρωπότητα θα καλλιεργεί πλέον άλλες, πνευματικότερες δεξιότητες.¹³

Ακολούθησαν μεταπολεμικοί στοχαστές, οι οποίοι, ερμηνεύοντας την εποχή τους ως Εποχή της Αφθονίας, συνδύασαν την πίστη στην τεχνολογική πρόοδο με την πολιτισμική κριτική του καταναλωτικού ανθρώπου και έθεσαν το ζήτημα των ορίων: το εισαγωγικό παράθεμα του Ρόστοου φανερώνει ακριβώς ότι η μεγέθυνση θεωρείτο από κάποιους ένα στάδιο στην πορεία των ανθρωπίνων κοινωνιών, καθοριστικό μεν αλλά και οριοθετημένο.¹⁴ Όσο η μεγέθυνση κέρδιζε έδαφος τόσο προσείλκυε την κριτική ανθρωπών από διάφορους πολιτικούς χώρους. Νεοφιλελεύθεροι, όπως ο Λουδοβίκος Έρχαρντ και η Μάργκαρετ Θάτσερ, υποψιάζονταν (σωστά) πως οι ποσοτικοί στόχοι πριμοδοτούσαν την κρατική παρέμβαση στην οικονομία, εξ ου και η χλεύη του Γερμανού πολιτικού προς τους ποσοτικούς στόχους που έθετε ο ΟΟΣΑ στα κράτη μέλη του.¹⁵ Συντηρητικές φωνές δυσπιστούσαν επίσης έναντι των πρακτικών ανάδειξης της μεγέθυνσης ως της ύπατης προτεραιότητας των κοινωνιών.¹⁶

Η συστηματικότερη κριτική στην μεγέθυνση, ωστόσο, συνδέθηκε με το οικολογικό ζήτημα. Οι οικολόγοι αναδιατύπωσαν την παλαιότερη περιβαλλοντική μέριμνα περί προστασίας της φύσης και υπέδειξαν την ανεξέλεγκτη δυναμική του βιομηχανικού πολιτισμού ως υπεύθυνη για την υποβάθμιση της βιόσφαιρας και ως κίνδυνο για την ανθρώπινη υγεία και ευζωία.¹⁷ Την δεκαετία

του 1960, το «περιβάλλον» εγκαταστάθηκε στο φαντασιακό των δυτικών κοινωνιών ως «μια έννοια κρίσεως, στενά συνδεδεμένη με [...] φόβους για το μέλλον». ¹⁸ Παλαιοί φόβοι των δυτικών κοινωνιών για τον ανεξέλεγκτο χαρακτήρα της τεχνικής προόδου, αλλά και η δημογραφική έκρηξη του μη δυτικού κόσμου, ¹⁹ ενεργοποιήθηκαν στην οικολογική κριτική. Τα προβλήματα της μεγέθυνσης ήρθαν στο προσκήνιο σε διεθνές επίπεδο και μαζί τους το αίτημα για συρρίκνωση της οικονομίας στα όρια των αντοχών της βιόσφαιρας. ²⁰

Στο γύρισμα της δεκαετίας, ο αντι-αναπτυξιακός λόγος απέκτησε θεσμικά ερείσματα. Σε μια από τις ελάχιστες σχετικές μελέτες, ο Ματθίας Σμέλτζερ έδειξε πως οι αντι-αναπτυξιακές ιδέες της δεκαετίας βρήκαν, ειρωνικά, στέγη στον ΟΟΣΑ, τον οργανισμό που συνέβαλε όσο κανείς στην διάδοση της μεγεθυντικής ιδεολογίας. ²¹ Έδειξε, επίσης, την στενή σχέση του οργανισμού με την διασημότερη κριτική στην μεγέθυνση, την έκθεση «Limits to Growth» του 1972. ²² Η έκθεση που ανέθεσε η *Λέσχη της Ρώμης* σε ομάδα ερευνητών συνήγαγε απαισιόδοξα συμπεράσματα για την τρέχουσα πορεία της ανθρωπότητας και ανέδειξε σε κεντρική θέση την ιδέα του ορίου στην αξιοποίηση των φυσικών πόρων και, συνεπώς, την οικονομική μεγέθυνση. Η πρώτη πετρελαϊκή κρίση του 1973 ανέστειλε την αντι-αναπτυξιακή κριτική σε κάποια κομβικά περιβάλλοντα, ²³ ωστόσο η έκρηξη της θεωρήθηκε γενικώς ότι επαληθεύει την κριτική της *Λέσχης της Ρώμης*. ²⁴

Τρεις ιδέες συναντήθηκαν στην κριτική της μεγέθυνσης της δεκαετίας του 1970, δηλαδή, πρώτον, η αέναη μεγέθυνση είναι περιβαλλοντικά καταστροφική και ίσως φυσικά ανέφικτη, δεύτερον, η εξάντληση του παραγωγικού μοντέλου λόγω της κρίσεως και, τρίτον, η διαρκώς επικαιροποιούμενη πολιτισμική κριτική του καταναλωτικού ανθρώπου. Με τον σύγχρονο πολιτισμό να διέρχεται κρίση και τον Ψυχρό Πόλεμο να μπαίνει σε ύφεση, πολλοί στοχαστές διέκριναν το περίγραμμα ενός νέου, λιγότερο απαιτητικού κόσμου. Ακόμα κι αν οι φωνές περί συντονισμένης απο-ανάπτυξης ήταν λίγες, αυτές που μιλούσαν για αποδέσμευση των κοινωνιών από τον μεγεθυντικό στόχο και πρότειναν πως το *Μέλλον* θα είναι μια *Εποχή Ορίων* διαχύθηκαν στην δημόσια σφαίρα.

Σε αντίθεση με τις επόμενες δεκαετίες, την προοπτική των ορίων συζητούσαν άνθρωποι με επιρροή. Στον απόηχο της πετρελαϊκής κρίσης, ο Πρόεδρος της Γαλλίας Ζισκάρ ντ' Εσταίν μιλούσε για την ανυπομονησία με την οποία οι

κοινωνίες αναμένουν την απαγκίστρωσή τους από «την κατήφεια της καταναλωτικής κοινωνίας» και εξήγγελλε την σταδιακή χαλάρωση της μεγεθυντικής προτεραιότητας με επίκεντρο μια νέα έμπνευση του κόσμου.²⁵ Βαθιά ευρωπαϊστής, σε μια περίοδο που η ΕΟΚ αναζητούσε αυτόνομο ρόλο έναντι των υπερδυνάμεων, ο γάλλος Πρόεδρος έβλεπε την Γηραιά Ήπειρο να κυοφορεί μια νέα δυνατότητα για το μέλλον του κόσμου: «στην Ευρώπη αρχίζει να διαφαίνεται μια νέα προοπτική, μη κατονομασθείσα ακόμα – στην πολύτιμη λουρίδα γης, όπου μια νέα ιδέα για τον άνθρωπο, το μέτρο και την λογική του έχει αρχίσει τον μακρύ της περίπλου».²⁶

Όπως ο Κένυς, ο Γκάλμπραιθ και ο Ρόστοου, ο φιλελεύθερος Ζισκάρ ντ' Εσταίν «σκεφτόταν τι υπάρχει μετά την αφθονία» και διέκρινε το περίγραμμα μιας νέας εποχής. Εξίσου ριζοσπαστικός, ο σοσιαλδημοκράτης, Ούλφ Πάλμε συζητούσε την απαγκίστρωση από τον δείκτη του ΑΕΠ,²⁷ ενώ ο πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Σίχο Μάσχολτ επεξεργάστηκε το 1976 και υπό την επιρροή των «Ορίων στην Ανάπτυξη» ένα προσχέδιο για την απο-ανάπτυξη της ευρωπαϊκής οικονομίας.²⁸ Δεν ήταν μόνον οι πολιτικοί. Σημαντικοί φιλελεύθεροι στοχαστές της περιόδου αποσυνέδεσαν την μεγέθυνση από τα ειδοποιητικά γνωρίσματα του φιλελευθερισμού. Αναγορεύοντας την ως απλό μέσο για την επίτευξη σκοπών, οι Τζων Ρωλς και Ρόναλντ Ντούρκιν δημιούργησαν τις διανοητικές προϋποθέσεις, με στόχο η «ξαφνικά παρωχημένη» προτεραιότητα της μεγέθυνσης να καταστεί παρελθόν.²⁹ Στην ίδια προοπτική, ο Κρόφορντ Μακφέρσον επέκρινε την άσκεπτη ανάδειξη του ΑΕΠ ως κριτήριο για την κοινωνική πρόοδο.³⁰ Σε άλλα περιβάλλοντα, Ντάνιελ Μπελ ανεδείκνυε ως κομβική έννοια της ανατέλλουσας εποχής το «όριο».³¹ Ακόμα και υποστηρικτές της μεγέθυνσης αμφισβητούσαν την προοπτική διαιωνίσεως του μεγεθυντικού μοντέλου. Σχολιάζοντας την (αδιαπραγμάτευτα παραγωγιστική) «Κρίση της Δημοκρατίας», ο Ραλφ Ντάρεντορφ διερωτάτο αν η μεγέθυνση «είναι η μόνη εκδοχή διευρύνσεων των ευκαιριών ζωής που μπορούμε να σκεφτούμε».³²

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, λοιπόν, πολλοί φιλελεύθεροι, συντηρητικοί και σοσιαλδημοκράτες στοχαστές και πολιτικοί θεωρούσαν την αποδέσμευση από την μεγέθυνση, όχι απλώς εφικτή αλλά και ευκαταία προοπτική.³³ Η κριτική στον «καταστροφικό περιβαλλοντισμό» ήταν, βεβαίως, δριμύτατη

και πλειοψηφική.³⁴ Προήλθε, μάλιστα, τόσο από την Δεξιά όσο και από την Αριστερά,³⁵ με την θέση περί Ορίων να καταγγέλλεται είτε ως υποτίμηση της δυνατότητας του ανθρώπου να επινοεί διαρκώς λύσεις στα προβλήματά του είτε ως έμμεσο επιχείρημα υπέρ της διαιώνισης των διακρατικών ανισοτήτων.

Το ζήτημα παρέμενε, ωστόσο, ανοιχτό και η δημόσια συζήτηση απέπνεε την αίσθηση ότι η πορεία των κοινωνιών εξαρτάται από την διαλεύκανσή του. Καίτοι καταχωρημένη στην δεκαετία του 1970 από την διεθνή βιβλιογραφία, η συζήτηση απέδωσε καρπούς υπομελετημένους και, κατά την κρίση μας, καθοριστικούς για την μετέπειτα πορεία των κοινωνιών. Η συζήτηση περί Ορίων δεν ήταν μια ιδιοτροπία της δεκαετίας του 1970 αλλά ορόσημο για τον 20ό και τον 21ο αιώνα.

Η Μεταπολίτευση και το Αίνιγμα της Κατανάλωσης

Η στόχευση αυτού του κειμένου, όμως, είναι λιγότερο φιλόδοξη και αφορά στην επίδραση της σχετικής συζήτησης στην Ελλάδα, που ζούσε στην δεκαετία του 1970 τα δικά της ορόσημα. Η επανιδρυθείσα Δημοκρατία είχε να αντιμετωπίσει δύο επιτακτικά ζητήματα. Το πρώτο ήταν η εξωτερική απειλή. Σπανίως αναγνωρίζεται αλλά η Γ' Ελληνική Δημοκρατία ήταν μια σταθερή αλλά φοβισμένη δημοκρατία: οι ιδεολογικοί χώροι επεξεργάστηκαν τα σχήματα ερμηνείας της διεθνούς πραγματικότητας και έλαβαν τις αποφάσεις τους για τον διεθνή προσανατολισμό της χώρας στην σκιά της θεωρούμενης «δίδυμης», τουρκικής και αμερικανικής, απειλής με φόντο την Κύπρο και το Αιγαίο.³⁶ Το δεύτερο ζήτημα ήταν η οικονομική κρίση της δεκαετίας. Υπό το βάρος των δύο πετρελαϊκών κρίσεων, η οικονομική μεγέθυνση επιβραδύνθηκε μετά από δεκαετίες πρωτόγνωρης επιτάχυνσης. Στην σκιά των δύο πετρελαϊκών κρίσεων που έπληξαν την ελληνική οικονομία, το αίνιγμα του καταναλωτισμού ήρθε στο προσκήνιο και παρέμεινε ανεπίλυτο παρά τις προσπάθειες διάφορων ιδεολογικών χώρων να το διευθετήσουν.

Επρόκειτο πράγματι περί αινίγματος, καθώς το ιδεολογικό πεδίο της πρώτης Μεταπολίτευσης ήταν πολύκεντρο και ασταθές. Οι εισοδηματικές διεκδικήσεις της περιόδου παρήχθησαν από την διαπαραταξιακή αίσθηση ότι η

μεταπολεμική μεγέθυνση υπήρξε άδικη κοινωνικά και συνδουλίστηκαν περαιτέρω από την ήδη εμπεδωμένη αίσθηση ότι μια «ευρωπαϊκή» κοινωνία δικαιούται ένα συγκεκριμένο «επίπεδο ζωής». Συνάντησαν, ωστόσο, αντίρροπες και εξίσου διαπαραταξιακές επιθυμίες. Συγκεκριμένα, συγκρούστηκαν με την ανάγκη περιστολής της ενεργειακής δαπάνης χάριν του ισοζυγίου πληρωμών, μερικής αναστολής των διεκδικήσεων χάριν της ευρύτερης δημοσιονομικής και νομισματικής ισορροπίας, επιχειρήματα που συνυφαίνονταν με την πολιτισμική κριτική στον «καταναλωτικό»/υλιστικό άνθρωπο.³⁷

Χωρίς να σταθούμε στην σημαντική αυτή συζήτηση, ας αναφέρουμε ότι η διανοητική υποδοχή για την εμφάνιση μιας αντι-αναπτυξιακής κριτικής υπήρχε και στην Ελλάδα, αφού η πετρελαϊκή κρίση θεωρήθηκε, όπως και στο εξωτερικό, κρίση του καταναλωτικού τρόπου ζωής, κρίση του σύγχρονου πολιτισμού. Μέχρι εκεί όμως. Τα πολιτικά κόμματα, οι ηγεσίες και τα στελέχη τους απέιχαν από περαιτέρω αναζητήσεις. Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας αγωνιζόταν να λύσει την αντιφατική ιδεολογική εξίσωση που σκιαγραφήσαμε παραπάνω.³⁸ Επί επτά χρόνια, η οικονομική πολιτική του «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού» ακροβατούσε ανάμεσα στις αντιφατικές επιθυμίες της, λαμβάνοντας τα χαρακτηριστικά «επιστημολογικής κρίσης», κατά την περιγραφή του Αλάστair Μακιντάιρ: αναστολή της διαγνωστικής δύναμης της ιδεολογίας, ολίσθηση σε (εσωτερικά) αντιφατικές θέσεις, αποσπασματικές ενέργειες.³⁹

Ελάχιστα σίγουρος για το τι συνιστά «σύγχρονο επίπεδο πολιτισμού», ποια κοινωνική διεκδίκηση είναι άμεσα ικανοποιήσιμη, ποιο το όριο και τα χαρακτηριστικά του «υπερκαταναλωτισμού», ο μεταπολιτευτικός φιλελευθερισμός ήταν σίγουρος μόνο για ένα πράγμα: η μεγέθυνση έπρεπε πάση θυσία να εξακολουθήσει και, στην πορεία, είτε να αποκαλύψει πότε ακριβώς ο «καταναλωτισμός» μετασχηματίζεται σε «επίπεδο ζωής» είτε, απλούστερα, να καταστήσει το ερώτημα ανεπίκαιρο. Παρά την αντιπολιτευτική τους ορμή, τα αριστερά κόμματα αντιμετώπιζαν και αυτά το αίνιγμα της κατανάλωσης, αμφιταλαντεύονταν μπροστά στα ίδια ερωτήματα. Έτσι, το μόνο ζήτημα που συμφωνούσαν με την Κεντροδεξιά ήταν στο αίτημα της μεγέθυνσης. Ακόμα και οι ριζοσπαστικότερες διακηρύξεις του ΠΑΣΟΚ εγγράφονταν στον ίδιο αστερισμό, κατάγονταν από τα ίδια διλήμματα, γεγονός το οποίο η επίμονη

κουβέντα περί «λαϊκισμού» έχει μέχρι τις μέρες μας συσκοτίσει απολύτως.⁴⁰

Το ίδιο ίσχυσε και στην ευρύτερη αριστερή δημόσια σφαίρα: οι νύξεις για αποδέσμευση από την μεγέθυνση στις επιθεωρήσεις *Αντί* και *Ο Πολίτης* μετρούνται στα δάχτυλα του ενός χεριού.⁴¹ Αυτό δεν πρέπει να εκπλήσσει, καθώς η Αριστερά διεθνώς συμφωνούσε ασφαλώς με την πολιτισμική κριτική στον καταναλωτισμό και είχε ενστερνιστεί τον περιβαλλοντισμό, πλην όμως «λελογισμένα». Ακόμα κι αν επέλεγε να αγνοήσει την υμνητική στάση του μαρξισμού έναντι της παραγωγικής επέκτασης και της εκβιομηχάνισης, η μέριμνα της παράταξης για την εξάμβλυνση των ανισοτήτων την απέτρεψε από το να θεωρήσει μια σταθερή οικονομία κοινωνικά δίκαιη.

Καθοριστική στην ελληνική περίπτωση υπήρξε, επίσης, η διαπαραταξιακή θέση πως η χώρα είναι ακόμα «αναπτυσσόμενη», άρα η αισιοδοξία του Κέυνς περί υλικής πλησμονής δεν την αφορούσε. Η ηχώ της διεθνούς συζήτησης, μπορεί να ανιχνευθεί σε κάποια περιβάλλοντα. Μεγαλύτερη απήχηση είχαν ήπιες μορφές κριτικής στον καταναλωτισμό από πολιτισμικής/οικολογικής απόψεως με παρεμπίπτουσες αναφορές στο άγχος της μεγέθυνσης, χωρίς ριζοσπαστικά συμπεράσματα. Το άγχος για την τεχνολογική επανάσταση ως δυνητικά ανεξέλεγκτη συναντάται, επίσης, σε πολλά κείμενα της περιόδου, αλλά εκτενείς αναλύσεις για τα επιθυμητά όρια της οικονομικής δραστηριότητας γενικώς απουσιάζουν.⁴²

Η εφημερίδα *Καθημερινή* στην Μεταπολίτευση

Υπήρξε, ωστόσο, τουλάχιστον μια εξαίρεση και μάλιστα επιφανής: η εφημερίδα *Καθημερινή*, η ιστορικότερη εφημερίδα της ελληνικής Δεξιάς που είχε διακόψει την κυκλοφορία της μετά το απριλιανό πραξικόπημα. Αφού ξεκίνησε πάλι την έκδοσή της, 15 Σεπτεμβρίου 1974, η εφημερίδα της Ελένης Βλάχου αποστασιοποιήθηκε ρητά από το παραταξιακό της παρελθόν, επιδιώκοντας την ηθική απαξίωση του ελληνικού αντικομμουνισμού αλλά και, ευρύτερα, των ψυχροπολεμικών σχημάτων ερμηνείας του κόσμου.

Εμφороύμενη από έναν δριμύτατο αντι-αμερικανισμό, η εφημερίδα χαιρέτισε την συγκαρινή κινητοποίηση του παγκόσμιου Νότου⁴³ και άσκησε σαρω-

τική κριτική σε ό,τι θεωρούσε παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της δημοκρατικής αρχής. Πεισμένη ότι οι ΗΠΑ και η ΕΣΣΔ δεν διεξάγουν ιδεολογική μάχη αλλά μάχη «συμφερόντων», η *Καθημερινή* εξομοίωσε κατά την δεκαετία του 1970 τα δύο καθεστώτα, κηρύσσοντας το τέλος των ψυχροπολεμικών «ψευδαισθήσεων». Έτσι, ο φιλελευθερισμός της *Καθημερινής* ήταν, την δεκαετία του 1970, σαφώς μεταψυχροπολεμικός. Αλλά και το οικονομικό στίγμα της εφημερίδας δεν διαυγάζεται από τις καθιερωμένες ετικέτες του ριζοσπαστικού ή «κρατικιστικού» φιλελευθερισμού. Η *Καθημερινή* στήριξε ανεπιφύλακτα κάθε κρατικοποίηση της Νέας Δημοκρατίας, ωστόσο η μεταψυχροπολεμική ματιά της εγγράφεται καλύτερα στο ανερχόμενο ρεύμα του «φιλελεύθερου εξισωτισμού, ενός κινήματος εντός της φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας κατά την δεκαετία του 1970.

Επηρεασμένοι από τον ριζοσπαστισμό της δεκαετίας του 1960 και εμπνεόμενοι, κυρίως, (αλλά όχι αποκλειστικά) από την Θεωρία της Δικαιοσύνης του Τζων Ρωλς,⁴⁴ οι εξισωτιστές ανέδειξαν σε προτεραιότητα την εμβάθυνση και διεύρυνση της ισότητας ως στοιχείο δικαιοσύνης.⁴⁵ Πράγματι, η βασική αρχή του φιλελεύθερου εξισωτισμού, ότι δηλαδή μια «πραγματική» δημοκρατία οφείλει να βασίζεται «στην υποβάθμιση του αγοραίου κριτηρίου υπέρ του ίσου δικαιώματος στον αυτοκαθορισμό»,⁴⁶ συνέχει την ματιά της *Καθημερινής* στην πρώτη Μεταπολίτευση. Έτσι, η εφημερίδα δυσπιστούσε πλέον ανοιχτά προς τον καπιταλισμό και τις συνέπειές του, ενώ ζητούσε, όπως και πολλοί άλλοι εκείνα τα χρόνια, την αποδυνάμωση των πολυεθνικών επιχειρήσεων και τον κρατικό-εθνικό συντονισμό της οικονομίας.⁴⁷ Σε μια σειρά παρεμβάσεων της, η εφημερίδα έκανε συστημική κριτική στον καπιταλισμό, χαιρέτισε την νίκη του Μιτεράν στην Γαλλία, ζήτησε την συνδιαχείριση των επιχειρήσεων από τους εργαζομένους, αλλά και την προαγωγή μη οικονομικών αξιών στην δημόσια ζωή.

Από την άλλη, η εφημερίδα ήταν πολύ λιγότερο ορμητική ως προς την διαχείριση της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Εναρμονιζόμενη προς την κυβέρνηση της Ν.Δ., η *Καθημερινή* αμφιταλαντευόταν για χρόνια ως προς τον προσδιορισμό του «επιπέδου ζωής», των δίκαιων εισοδηματικών αιτημάτων, την λελογισμένη ή «παρασιτική» κατανάλωση. Αντίθετα όμως προς την μείζονα Δεξιά, η *Καθημερινή* είχε μια ιδεολογική εφεδρεία και όντως η ανάλυσή

της για την διεθνή πραγματικότητα απέκλινε ριζικά από την ανάλυση των ελληνικών ζητημάτων. Αδιαπραγμάτευτα ευρωπαϊστές, οι άνθρωποι της *Καθημερινής* διαχειρίζονταν την ελληνική κρίση με τον τρόπο που μπορούσαν, αλλά απέβλεπαν στην Ευρώπη ως χώρο οριστικής υπέρβασης της κρίσης και ευόδωσης των εξισωτικών ιδεών τους. Σε αυτές δε τις ιδέες συγκαταλεγόταν η πλέον ριζοσπαστική δυνατότητα του φιλελεύθερου εξισωτισμού: η αποδέσμευση από την μεγέθυνση.

Ο νεοσύστατος οικολογισμός

Όπως και στο εξωτερικό, η κριτική στην μεγέθυνση συνυφάνθηκε με τις ερμηνείες δύο κρίσεων, της οικονομικής και της περιβαλλοντικής. Ήδη από τις πρώτες μέρες της επανακυκλοφορίας της, η εφημερίδα ανέδειξε το οικολογικό πρόβλημα σε ένα από τα πλέον επείγοντα του δυτικού κόσμου και υπερέβη τα εσκαμμένα της αρτιγενούς μεταπολιτευτικής περιβαλλοντικής εγρήγορσης,⁴⁸ αρχίζοντας από την Αθήνα. Στην νεφοσκεπή πόλη αφιερώθηκαν δεκάδες άρθρα που προειδοποιούσαν για τις επώδυνες συνέπειες της μόλυνσης και του νέφους στη ζωή των κατοίκων της, όπως και στην αγλαή πολιτισμική κληρονομιά της.⁴⁹ Η ζωή σε μια αφόρητη πόλη θεωρήθηκε ότι επιγεννά πολιτισμικές αλλοιώσεις που συνδέονται με τον καταναλωτικό πολιτισμό. Η *Καθημερινή* ζήτησε την προστασία των μνημείων και την αποτροπή εγκαταστάσεως νέων βιομηχανιών στο λεκανοπέδιο,⁵⁰ ενώ στο βιομηχανικό τοπίο της Ελευσίνας αναγνώρισε, όπως και ο Μάνος Χατζιδάκις, έναν «εφιάλτη».⁵¹

Η αγωνία για την Αθήνα δεν ήταν αποκλειστικότητα της *Καθημερινής*. Αυτή, όμως, διεύρυνε την κριτική, αντιπαραβάλλοντας μονίμως την οικονομική δραστηριότητα προς την ανάγκη προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος. Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας καταγγέλλεται συχνά ως εμπορούμενη από ιδέες «αγοραίου ωφελιμισμού», εξου και η ψήφιση νομοσχεδίων που αντιστρατεύονται την προστασία του περιβάλλοντος.⁵² Η *Καθημερινή* προειδοποιεί πως δεν πρέπει να «καταντήσει ο τόπος μια συνεχής αλυσίδα βιομηχανιών» που θα καταστρέψουν φυσικό τοπίο και τον λαϊκό πολιτισμό.⁵³ Απορρίπτοντας την άποψη ότι το περιβάλλον είναι μια «μέριμνα πολυτελείας», η *Καθημερινή*

συνδέει την οικολογική ανησυχία με την νεοελληνική ιστορία και προειδοποιεί ότι αν αποσυνδεθεί από την Ιστορία του, ο Ελληνισμός θα μετατραπεί σε τουριστικό έθιμα, ένα «αξιοθρήνητο ίζημα μιας μακράς ιστορικής διαδρομής».⁵⁴

Τα ανωτέρω, όμως, δεν στοιχειοθετούν και απόρριψη της μεγέθυνσης. Πιστοποιούν την άνοδο του οικολογισμού, αλλά μπορούν να εγγραφούν αρμονικά στον επίσης ανερχόμενο αναπτυξιακό περιβαλλοντισμό που πρότεινε την συμβατότητα προστασίας του περιβάλλοντος και μεγέθυνσης.⁵⁵ Πυροδοτούμενο από την θεμελιακή πρόκληση της Λέσχης της Ρώμης και του ζωηρού ενδιαφέροντος για τα οικολογικά ζητήματα την δεκαετία του 1970, το ιδεολογικό αυτό ρεύμα απέχρυσε τα επιχειρήματα για το ανέφικτο της άενης μεγέθυνσης, αναγορεύοντας πλαστή την διάζευξη περιβάλλον/ανάπτυξη.

Η ιδέα της «βιώσιμης ανάπτυξης» μορφοποιείται την δεκαετία του 1970.⁵⁶ Η *Καθημερινή* φιλοξενούσε συχνά παρόμοιες θέσεις, ενώ ουδέποτε ζήτησε την άμεση αναστολή της εθνικής μεγέθυνσης.⁵⁷ Πεπεισμένη ότι η Ελλάδα είναι μια αναπτυσσόμενη χώρα με στενά οικονομικά περιθώρια, η *Καθημερινή* εξακολουθεί να ζητάει την μεγέθυνση της εθνικής οικονομίας. Η εθνική ιδέα φέρει τις δικές της δεσμεύσεις: έτσι εξηγείται ο πανηγυρικός λόγος του Δημήτρη Παπαναγιώτου, διευθυντή της εφημερίδας, μετά την ανακάλυψη πετρελαίου στο Αιγαίο το 1976. Μιλώντας για «την φλόγα της ελπίδας, ευχάριστη πυρκαδιά [...] από τα βάθη της ελληνικής θάλασσας, αναπνοή ενός ολόκληρου έθνους», ο διευθυντής της εφημερίδας αναγορεύει το πετρέλαιο σε «θαλπωρή» της νέας δημοκρατίας», η οποία «θα απαλλάξει την Ελλάδα από εξαρτήσεις και δουλείες».⁵⁸

Η ματιά της *Καθημερινής*, όμως, δεν ήταν μόνο εθνική. Τα συμπεράσματα ήταν διαφορετικά όταν η εφημερίδα στοχαζόταν τις διεθνείς εξελίξεις. Πράγματι, η *Καθημερινή* κήρυξε την διεθνή εξάντληση της αναπτυξιακής/καταναλωτικής ιδέας, αποφάνθηκε πως ο κόσμος οφείλει να αλλάξει προσανατολισμούς και προτεραιότητες. Το σημαντικότερο όμως σημείο είναι ότι, αποδεσμευμένη από το άγχος διαχείρισης της ελληνικής ενεργειακής κρίσης, η *Καθημερινή* δεν έβλεπε την κατανάλωση σαν ημιβιολογικό ή, έστω, ευρύτερα «πολιτισμικό» φαινόμενο που χρήζει σώφρονος διαχείρισης. Και ό,τι δεν είναι φύση, έχει Ιστορία. Πρόθυμοι ιστορικοί, όπως όλοι οι ιδεολόγοι, οι άνθρωποι της *Καθημερινής* φιλοτέχνησαν το πορτραίτο της ιδεολογίας της μεγέθυνσης.

Αναζητώντας την Έξοδο: η ιδεολογική κατάρρευση του Ψυχρού Πολέμου

Αναλύοντας την μεγέθυνση, η *Καθημερινή* ενεργοποιεί τις ιδέες του μετα-ψυχροπολεμικού φιλελευθερισμού της, συναντάει διεθνή ρεύματα ιδεών. Αρχίζει, όπως κάθε ιδεολόγος της πρώτης Μεταπολίτευσης, από την Δημοκρατία: η *Καθημερινή* ενημερώνει το κοινό της πως η εγκαθίδρυση αυταρχικών καθεστώτων όπου Γης γίνεται για καταναλωτικούς λόγους. Καταγγέλλοντας ιδέες που και η ίδια διακονεί σε εθνικό επίπεδο, η *Καθημερινή* γράφει πως τις δυτικές κυβερνήσεις «τις απασχολεί πώς θα διατηρήσουν ανέγγιχτα τα υψηλότερα καταναλωτικά τους επίπεδα για να μην τις κατηγορήσουν [...] για μονόπλευρη λιτότητα». Για να διατηρήσουν αυτά τα επίπεδα της «άνετης ζωής τους» οι δυτικές δημοκρατίες στηρίζουν τυράννους ανά τον πλανήτη. Αν στην Ελλάδα η μεγέθυνση είναι (ακόμα) απαραίτητη για την εξάμβλυση των ανισοτήτων και την υλοποίηση της οικονομικής δημοκρατίας, οι δυτικές χώρες δεν θα έπρεπε να έχουν τέτοιες αγωνίες, πολλώ δε μάλλον να καταργούν χάριν αυτών την ελευθερία των άλλων.⁵⁹

Αλλά δεν είναι μόνο η Δύση που ευθύνεται. Έχοντας καταλήξει μετά το 1974 σε μια ερμηνεία περί καθοριστικών ομοιοτήτων μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων του Ψυχρού Πολέμου, η *Καθημερινή* αποφαινεται πως αμφότερα τα συστήματα είναι «ποιοτικά απαράλλακτα», ενωμένα «υπό τον κοινό ποσοτικισμό» και την ψευδαίσθηση πως ηυλική ανάπτυξη θα κρατήσει για πάντα.⁶⁰ Η εφημερίδα φέρεται πεπεισμένη ότι η εποχή της μεγέθυνσης έχει οριστικά παρέλθει και ερμηνεύει τις διεθνείς εξελίξεις υπό το πρίσμα του φθοροποιού κύκλου της μεγέθυνσης/καταπόνησης.

Έτσι, σχολιάζοντας την επικράτηση του Αγιατολάχ Χομεινί στο Ιράν το 1979, η *Καθημερινή* την αποδίδει στην καταναλωτική ευδαιμονία που, όταν έλειψε, παρώθησε τους ήδη χανωμένους πολίτες στον φανατισμό. «Η ανθρωπότητα είναι καταδικασμένη να αιωρείται ανάμεσα στην αποτυχία των καταναλωτικών παραδείσων και στον φανατισμό των Αγιατολάχ»,⁶¹ γράφει η *Καθημερινή*, ενώ σε άλλη παρέμβασή της αποδίδει στον καταναλωτισμό την στροφή των κοινωνιών «είτε στο κοινό έγκλημα είτε στην φασιστική δράση».⁶² Έτσι, υπό το ίδιο πρίσμα ερμηνεύεται η εξέγερση του 1980 στην Πολωνία και

λειτουργεί ως κάλεσμα: «σε ριζική αναθεώρηση του συστήματος αξιών που μας τρέφει. Να αναζητήσουμε νέους δρόμους πιο ανθρώπινους μακριά, π.χ., από το κυνήγι του πλούτου και του άγχους, της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της καταστροφής του φυσικού μας περιβάλλοντος».⁶³

Αν η εφημερίδα δεν μπορεί να ονομάσει τα όρια του ελληνικού καταναλωτισμού, να προσδιορίσει τί συνιστά λογική και τί παράλογη απαίτηση, είναι απολύτως σίγουρη για το τι σημαίνει καταναλωτισμός παντού αλλού: ένας ρυθμός ζωής, ένα μέσο που έγινε σκοπός, ένα μέσον εξυπηρέτησης της αναπτυξιακής ιδεολογίας που δεν εξυπηρετεί πλέον κανέναν. Η αφήγηση είναι συνολική και ριζοσπαστική. Η πετρελαϊκή κρίση μεθερμηνεύεται. Από εξωγενές συμβάν, οι συνέπειες του οποίου παροξύνονται από τις ιδιοτελείς (και συγχρόνως δίκαιες) απαιτήσεις κοινωνικών ομάδων, η *Καθημερινή* την αναπεριγράφει ως οριακή συνέπεια της επικρατήσεως μιας αντιφατικής ιδεολογίας. Έτσι, αποδίδει, ευθέως, την έκρηξη της οικονομικής κρίσης στην επιδίωξη της συνεχούς μεγέθυνσης. Αυτή επιγεννά το καταναλωτικό φαινόμενο, το οποίο με την σειρά του επιγεννά πληθωρισμό, ανεργία και οικονομική δυσπραγία.⁶⁴ Άρα η μεγέθυνση δεν είναι τρόπος υπερβάσεως της οικονομικής κρίσεως, είναι ο παραγωγός της και με τον τρόπο αυτό αποκτάει Ιστορία, ενώ το πρόβλημα των κοινωνιών φωτίζεται αλλιώς.

Η *Καθημερινή* προτείνει απαρχές. Ο ποσοτικισμός σχετίζεται με την εξάπλωση του καπιταλισμού, αλλά πρόκειται τελικά για την έκφραση ενός ευρύτερου συστήματος αξιών που τροchioδρομεί τον σύγχρονο κόσμο «τους τελευταίους αιώνες», εξ ου και η υιοθέτησή του από το σοσιαλιστικές χώρες Η *Καθημερινή* προτείνει ορόσημα. Η μεταπολεμική περίοδος, τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα, σημαδεύτηκε από την κυριαρχία του εν λόγω συστήματος με οριακή απόληξη την πετρελαϊκή κρίση.⁶⁵ Προτείνει και φταίχτες: αν η ανθρωπότητα έχει καταληφθεί από «μανία αυτοκαταστροφής»,⁶⁶ αυτό δεν οφείλεται μόνο στις ακόρεστες επιθυμίες της αλλά και στην αντικοινωνική δράση των πολυεθνικών εταιρειών.

Η *Καθημερινή* αναρωτιέται, μάλιστα, μήπως η προώθηση του καταναλωτικού/παραγωγιστικού τρόπου ζωής εντάσσεται σε σχέδιο «υποταγής του ανθρώπου», την ώρα που αυτός αμφισβητεί πλέον τις θεμελιακές παραδοχές του δυτικού πολιτισμού.⁶⁷ Διευρύνοντας την δημοκρατική κριτική της περιόδου,

η *Καθημερινή* επισημαίνει πως οι πολίτες δεν συναίνεσαν στην υπαγωγή τους στο άγχος της κατανάλωσης.

Τα ίδια χρόνια, ο Στάνλεϊ Χόφμαν έθεσε το ζήτημα στην πυρηνική του διάσταση: «μπορεί κανείς να ζει για πάντα στο οικονομικό παρόν;»⁶⁸ Αναγνωρίζοντας ότι η ιδέα της μεγένθυσης είναι εξ ορισμού αδύνατον να υλοποιηθεί οριστικά, η *Καθημερινή* απαντάει αρνητικά στο ερώτημα του Χόφμαν: το αιώνιο παρόν είναι τόπος απάνθρωπος, το μέλλον δεν θα είναι συνέχεια του παρελθόντος, ο κύκλος θα σπάσει. Από την στήλη του, ο Αθανάσιος Κανελλόπουλος προσυπογράφει, προτείνοντας την αντικατάσταση των εννοιών της παραγωγικότητας και του κόστους. Παραθέτοντας την εμβληματική φράση της περιόδου «το μικρό είναι όμορφο», ο πολιτικός της ΝΔ καλεί τις κοινωνίες σε ριζικό αναπροσανατολισμό, μια δεξίωση του Χρόνου πιο ευρύχωρη και γενναιόδωρη: «πρέπει να απαλλαγούμε από την αίσθηση ότι το μέλλον αργεί [...] η χρυσή εποχή δεν είναι πίσω μας αλλά μπροστά μας».⁶⁹

Η *Καθημερινή* προτείνει μια συγχροτημένη γενεαλογία του «ποσοτισμού», προτείνει απαρχές, ορόσημα και φταίχτες, τοποθετεί τον εαυτό της ανάμεσα σε ένα εκπρόθεσμο παρελθόν και ένα ανοιχτό μέλλον. Ένας-ένας οι κόμβοι του δύσκολου πλέγματος ιδεών που συγχροτούσαν το αίνιγμα της κατανάλωσης λύνονται. Η κατανάλωση παρουσιάζεται αναμφίσημα πλέον ως υποσκάπτης των εθνικών οικονομιών. Στην ίδια προοπτική, η πολιτισμική κριτική στον καταναλωτικό άνθρωπο εγγράφεται πλέον αρμονικά στο φιλελεύθερο πλέγμα ιδεών, αφού δεν αντιφάσκει με την υπόσχεση για «βελτίωση του επιπέδου ζωής». Ούτε «το ευρωπαϊκό επίπεδο ζωής» λειτουργεί ως συνήγορος του καταναλωτισμού, αφού και η Ευρώπη οφείλει να αναζητήσει άλλους στόχους. Το σημαντικότερο, μάλιστα, αφού η διαρκής πρόσκτηση καταναλωτικών αγαθών τίθεται εκτός πλάνου, το αίτημα κοινωνικής δικαιοσύνης δεν χρειάζεται να προσδιορίζεται βάσει της διεκδίκησής του. Ίσα ίσα, η ανισότητα γεννιέται από ένα σύστημα που πρόκειται να ξεπεραστεί.

Η δολιχοδρομία αν και εξακολουθεί στα «ελληνικά» κείμενα της εφημερίδας στα «διεθνή» το συμπέρασμα είναι πλέον σαφές: η ανθρωπότητα πρέπει να σταματήσει να ζητάει βελτίωση του «επιπέδου ζωής», ορισμένου ως καταναλωτική ευχέρεια. Η πετρελαϊκή κρίση μέλλεται να βάλει τέλος στον «ποσοτικισμό», να αναγκάσει τις κοινωνίες σε «διεκδίκηση αλλαγής», σε έναν νέο

προσδιορισμό του κοινωνικά δίκαιου, του πολιτισμικά υψηλού αλλά και του εθνικώς αναγκαίου. Η αντιπαραβολή της έννοιας της ποιότητας με την ποσότητα κυριαρχεί στα κείμενα της εφημερίδας.

Έτσι, επιστρέφουμε στο έθνος και την Ελλάδα που δεν μπορεί να αναστείλει, επί του παρόντος, την μεγέθυνση. Το μέλλον που η *Καθημερινή* περιγράφει, ωστόσο, την περιέχει. Επηρεάζει δε και το παρόν της, αφού υπαγορεύει την αποκαθήλωση της μεγέθυνσης ως στόχευση υψηλής προτεραιότητας. Η πολιτεία δεν πρέπει να καυχάται για τα «ποσοτικά» μεγέθη ή να οικοδομεί τις ομομήτριες αντικοινωνικές, υλιστικές νοοτροπίες, αφού η προοπτική είναι να αποδεσμευτεί η χώρα κάποια στιγμή από αυτές.⁷⁰

Πράγματι, σχολιάζοντας την εξαγγελία του νέου πενταετούς τον Αύγουστο του 1975, η *Καθημερινή* διατυπώνει αμφιβολίες για την προτεραιότητα και των σχετικών πολιτικών, εφόσον αυτές παραγνωρίζουν την «ιστορική ανάγκη», δηλαδή την εγκατάλειψη της καταναλωτικής κοινωνίας/υποδείγματος.⁷¹ Στην ίδια προοπτική, η *Καθημερινή* (παρ)ερμηνεύει την «ιδεολογική διακήρυξη της Ν.Δ. για τις εκλογές του 1977. Εκεί, δηλώνεται πως η ανάπτυξη δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά στον ευρύτερο παραταξιακό λόγο η φράση παρέπεμπε στην ανάγκη δίκαιη κατανομής του παραγομένου προϊόντος και όχι σε αμφισβήτηση της μεγέθυνσης.⁷²

Η *Καθημερινή*, όμως, την ερμηνεύει με τον «προσθήκοντα» τρόπο και ψέγει (προεκλογικά!) τις αντίπαλες παρατάξεις για την προτεραιότητα «σε ζητήματα οικονομικής ανάπτυξης και εξωτερικής πολιτικής», λόγια που δεν θα γράψει ποτέ ξανά η εφημερίδα. Το μείζον για την *Καθημερινή* είναι η οικολογική επιβάρυνση και η ποιότητα ζωής: «σε μια Αθήνα που ο άνθρωπος θα πεθαίνει από την μόλυνση πολύ μικρή σημασία έχει να θα διαθέτει μερικές χιλιάδες παραπάνω ή παρακάτω ως εισόδημα».⁷³ Αντί να υπερηφανεύεται για την μεταπολεμική μεγέθυνση, «το θάύμα της Οκταετίας» κατά τον Κ. Καραμανλή, η *Καθημερινή* διεκτραγωδεί την ανάδειξη της «ανάπτυξης» και της «αξιοποίησης» σε ύψιστα εθνικά ιδανικά. Η ευθύνη, το λέει διαρκώς η *Καθημερινή*, βαραίνει άπαντες τους πολιτικούς χώρους που διαφωνούσαν και διαφωνούν μόνο για την μέθοδο και έκταση της αναδιανομής των καρπών της μεγέθυνσης.

Ακόμα και τον Απρίλιο του 1979, όταν η ίδια η *Καθημερινή* έχει κηρύξει την

οικονομία σε κατάσταση ανάγκης, η ανησυχητική κατάσταση της Μεσογείου οδηγεί την εφημερίδα στην (ασύλληπτη σε μεταγενέστερα χρόνια) παρότρυνση: «ας μείνουν λίγο πίσω οι δείκτες βιομηχανικής ανάπτυξης από τους υψολότατους στόχους τους» προκειμένου να διασωθεί η θάλασσα που μας περιέχει». ⁷⁴ Η Καθημερινή φέρεται σίγουρη ότι ο βίος θα αποσυνδεθεί από την εργασία, ενώ η ευρύτερη Δεξιά όχι. Όταν ο υφυπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών Γ. Αποστολάτος πρότεινε την αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης, η Καθημερινή αφιερώνει ένα σύντομο αιχμηρό άρθρο όπου χαρακτηρίζει την πρότασή του «αψυχολόγητη» και αντίρροπη προς τις διεθνείς τάσεις για όλο και λιγότερη δουλειά. Η αύξηση του ορίου στα 65 έτη προϋποθέτει, εν πάση περιπτώσει, την παροχή εφάμιλλης με την ευρωπαϊκή κοινωνικής πρόνοιας. Αλλά, ούτως ή άλλως, παρά την μαινώμενη οικονομική κρίση, η Καθημερινή δεν βλέπει λόγο ψυχαναγκασμού των κοινωνιών. Το άρθρο τελειώνει με ένα ερώτημα του Μιττεράν: «Ποιος ο λόγος να σκοτώνεσαι να κερδίσεις την ζωή σου και ουσιαστικά να την χάνεις;» ⁷⁵

Αλλά και το ζήτημα της Παιδείας είναι ενδεικτικό. Σχολιάζοντας το 1979 τον «πλεονασμό» εισαχθέντων στα ΑΕΙ, η εφημερίδα αναγορεύει την ανώτατη φοίτηση σε ηθικό δικαίωμα και εύχεται την αντιστροφή των ρόλων οικονομίας-παιδείας, ώστε να μην είναι πια η πρώτη «που καθορίζει πόσοι μπορούν, ατιμωρητί, να απολαύσουν τα ηθικά αγαθά της Παιδείας». ⁷⁶ Η Καθημερινή δεν απαντάει στον νεοφιλελευθερισμό με τον οποίον μια πολεμική ερμηνεία έχει συνδέσει την «οικονομικοποίηση» της πολιτικής: οι επίγονοι του Φρειδερίκου Χάγιεκ παρέμεναν άγνωστοι στην Ελλάδα κατά την δεκαετία του 1970. ⁷⁷ Η Καθημερινή απαντάει στην καταναλωτική υπόσχεση της μεγέθυνσης και προετοιμάζει την Ελλάδα για το Μέλλον. Δεν θα ζητήσει την αναστολή της εθνικής μεγέθυνσης γιατί πιστεύει ότι η μάχη θα κριθεί, ούτως ή άλλως, σε διεθνές επίπεδο.

Η Ευρώπη μετά

Στις 28 Μαΐου 1979, υπογράφηκε στο Ζάμππειο Μέγαρο η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Η εφημερίδα υποδέχτηκε την ένταξη με το άρθρο «Διεκ-

δίκηση Αλλαγής». ⁷⁸ Διεκδικώντας από την Αριστερά την πιο ζηλευτή έννοια της περιόδου, η *Καθημερινή* ζητάει Αλλαγή και κηρύσσει τις κυρίαρχες ιδέες εκπρόθεσμες: «Πριν περάσουν δέκα το πολύ χρόνια, όσα εκτοξεύονται σήμερα εναντίον της ένταξης [...] και πολλά από όσα παρατάσσονται ως επιχειρήματα υπέρ αυτής, θα μοιάζουν αστειότητες [...] μπροστά το αίτημα του σύγχρονου Ευρωπαίου, να υπάρξει ουσιαστικό περιεχόμενο στην ζωή του».

Το αίτημα παραμένει η απεξάρτηση από τον φαύλο κύκλο εργασίας-κατανάλωσης και είναι βέβαιον ότι θα ευοδωθεί. Η *Καθημερινή* επικαλείται τον Μάη του '68, την Λέσχη της Ρώμης και το Limits to Growth για να αποδείξει ότι ο ριζοσπαστισμός της επέχει θέση φυσικής αναγκαιότητας, διαβεβαιώνοντας, ταυτόχρονα, πως η ενεργειακή κρίση δεν μπορεί να ξεπεραστεί με τα τρέχοντα εργαλεία. Η εφημερίδα αναγνωρίζει τις αντιφάσεις των αναπτυξιακών ιδεολόγων, αντιφάσεις που αναπαράγει και η ίδια στα συμφραζόμενα της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Γνωρίζει ότι οι πολιτικοί ζητάνε από τους πολίτες να αναστείλουν προσωρινά τις διεκδικήσεις τους μέχρι να εξασφαλιστεί η δημοσιονομική βιωσιμότητά τους: «*Η ευδαιμονία, προβάλλει τώρα ως ο εχθρός της παραγωγής. Ο ακρωτηριασμός της προτείνεται ως η απαραίτητη προϋπόθεση για την επανέναρξη της παραγωγής*». Αλλά οι προτάσεις αυτές είναι καταδικασμένες να αποτύχουν, αποφαινεται η *Καθημερινή*, αφού το μέλλον χάριν του οποίου νοθεύονται οι πολίτες σε θυσίες είναι ίδιο και अपαράλλακτο με το παρόν: «*Ποιος θα συγκατανεύσει να χάσει ό,τι κατέκτησε, έστω και περιττό, όχι γιατί του υπόσχονται σε αντικατάσταση κάτι καλύτερο αλλά για να μην σταματήσει να λειτουργεί ο μηχανισμός που του αφαιρεί [...] τον καρπό της προσπάθειάς του, αφήνοντάς του ενθύμιο ένα απαθλιωμένο περιβάλλον;*»

Το θέμα είναι να σπάσει ο κύκλος και θα σπάσει στην Ευρώπη. Η Γηραιά Ήπειρος είναι μια πλούσια ήπειρος, καταναλωτικά κορεσμένη, αλλά είναι (σε αντίθεση με τις υλιστικές ΗΠΑ), και η ήπειρος του Ανθρώπου, κληρονομιά που η πετρελαϊκή κρίση θα ενεργοποιήσει και θα στρέψει σε ριζοσπαστικές κατευθύνσεις. Συνεπώς, η ένταξη στην ΕΟΚ κυφορεί μια προοπτική «πολύ πιο μακρόπνοη αλλά και ασυγκρίτως πιο σημαντική» από τις τιμές των αγροτικών προϊόντων, την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής ακόμα και από την ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων και εργαζομένων. Είναι ένταξη σε ένα κίνημα που θα αλλάξει την πορεία του σύγχρονου ανθρώπου. Η παλαιά φιλελεύθερη

υπόσχεση της διευρύνσεως του εαυτού θα ευοδωθεί. Η Ελλάδα θα συνεργαστεί για αυτόν τον στόχο, θα συμβάλει στην «οικοδόμηση ενός καλύτερου κόσμου».⁷⁹

Το κείμενο σφύζει από την αυτοπεποίθηση της πρώτης Μεταπολίτευσης: στον απόηχο της πετρελαϊκής κρίσεως, οι πολίτες θα σκεφτούν την ζωή τους, τα «επίπλαστα» κενά και τις «πραγματικές» τους επιθυμίες, θα εξεγερθούν έναντι του αγοραίου/καταναλωτικού μηχανισμού. Πράττοντάς το, θα υλοποιήσουν όχι μόνο τα όνειρα του Κένυς και του Μιλ, αλλά το ίδιο το πεπρωμένο του ευρωπαϊκού ανθρωπισμού. Το κείμενο κλείνει με μια πρόβλεψη: «αυτή είναι η μόνη δέσμευση που θα ελεγχθεί ύστερα από δέκα, το πολύ, χρόνια: αν σαν Έθνος τη σεβαστήκαμε». Έτσι υποδέχθηκε η *Καθημερινή*, η σημαντικότερη εφημερίδα της ελληνικής Δεξιάς, την ένταξη στην ΕΟΚ. Πέραν των δικλίδων ασφαλείας για την εθνική ακεραιότητα και την Δημοκρατία στις οποίες απέβλεπε η παράταξη, η *Καθημερινή* υποσχέθηκε Αλλαγή.

Στην υπόσχεσή της αυτή αποκαλύπτονται οι πυλώνες του έκκεντρου μεταψυχροπολεμικού φιλελευθερισμού της εφημερίδας, ως απελευθέρωση του ανθρώπου από τον ίδιο τον πολιτισμό του, η δημοκρατία ως δυνατότητα των πολιτών να αποφασίζουν ελεύθερα το μέλλον τους, η δυσπιστία προς τον καπιταλισμό, όχι απλώς ως έναυσμα για κρατικοποιήσεις, αλλά ως απεξάρτηση από τον αγοραίο μηχανισμό και ευδωση του φιλελεύθερου εξισωτισμού, ο οικολογισμός, ως υπόδειξη της εξάντλησης ενός πολιτισμού και της ακαταλληλότητας της μεγέθυνσης, και η Ευρώπη, τέλος, όχι ως η μόνη γεωπολιτική εναλλακτική αλλά ως χώρος υλοποίησης όλων των προηγούμενων ιδεών.

Μεγάλες Προσδοκίες, πραγματικά: «*Η μόνη δέσμευση που θα ελεγχθεί αν σαν Έθνος [...] σεβαστήκαμε*» είναι η αλλαγή του δυτικού πολιτισμού. Μεγάλες, άρα ευάλωτες προσδοκίες. Όσο ταλαντούχα κι αν ήταν η πένα του Κωνσταντίνου Καλλιγά, τοστοίχημα ήταν εξαρχής διεθνές. Κι όμως, η εφημερίδα είναι βέβαιη για τον ερχομό του μέλλοντος που περιγράφει, γι' αυτό βεβαιώνει ότι οι συγκαρινές συζητήσεις υπέρ και κατά της ένταξης θα μοιάζουν «αστείες» μετά την πραγματοποίησή της. Γνωρίζει η *Καθημερινή* πως ακριβώς θα δομηθεί το μέλλον που προεξοφλεί ως βέβαιο; Όχι. Η εφημερίδα δεν ζητάει απο-ανάπτυξη, αλλά αποδέσμευση από τον στόχο της μεγέθυνσης. Εισηγείται βεβαίως την εξασθένιση του αναπτυξιακού κριτηρίου, την προστασία παντί

τρόπω του περιβάλλοντος, την αποσύνδεση του βίου από την εργασία, αλλά δεν προσφέρει λεπτομερή προεπισκόπηση του ευρωπαϊκού μέλλοντος.

Αυτό δεν τεκμηριώνει, όμως, ελλειμματική αλλά, αντιθέτως, εμπροσθοβαρή προσέγγιση του κόσμου. Η ιδεολογία είναι παραγωγός γνώσης, έτσι θέλει να συστήνεται. Στις ορμητικές στιγμές της, όμως, είναι παραγωγός και μιας έκκεντρης αγνωσίας, αφού υποδεικνύει εδάφη ανεξερεύνητα, δυνατότητες που μόνο στον δρόμο μπορούν να αποκαλυφθούν στην πληρότητά τους. Εξάλλου, όπως σημείωνε και ο Ρόστοου, ένας άνθρωπος που δήλωνε ότι γνωρίζει τα στάδια της εξέλιξης των απανταχού κοινωνιών, στο ερώτημα τι θα έρθει μετά την μεγέθυνση «η Ιστορία προσφέρει μόνο θραύσματα». Η *Καθημερινή* πιστεύει ότι διαβάζει το μέλλον σωστά και υπόσχεται στους Έλληνες της πετρελαϊκής κρίσης, ότι θα τους συναντήσει στον δρόμο και ότι αυτός ο δρόμος θα είναι ευρωπαϊκός. Περιττεύει να υπομνήσουμε ότι η συγκεκριμένη συνάντηση Ευρώπης, Ελλήνων, φιλελευθερισμού δεν συνέβη ποτέ.

Αντί Εξόδου, τα στάδια ενός Κύκλου

Ήδη στα τέλη του 1980 η *Καθημερινή* κατανόησε ότι ο μεταψυχροπολεμικός κόσμος που εξήγγειλε δεν θα ανατείλει. Η αναθέρμανση του Ψυχρού Πολέμου, η ήττα του παγκόσμιου Νότου, η κάθε άλλο παρά ευχάριστη για την εφημερίδα επιστροφή της χώρας στο NATO και, βεβαίως, η διεθνής απόσυρση των αντι-αναπτυξιακών ιδεών, υπό το κράτος μιας δριμείας επιστημονικής και ιδεολογικής κριτικής, στέρησαν από την εφημερίδα τα ερείσματά της. Το κύριο άρθρο της ομολογεί πως οι διαγνωστικές της δυνάμεις είναι πλέον ανεπαρκείς. Αν λίγους μήνες πριν, η *Καθημερινή* ήταν βέβαιη για το σχήμα του κόσμου, το φθινόπωρο του 1980, τα πράγματα έχουν αλλάξει ριζικά: «Τα σχήματα που μας άφησε το 1945 σαν να μην μας χωράνε πια – τα σχήματα που θα μας χωρέσουν σαν να μην έχουν ξεκαθαριστεί, σαν να τα μελετάνε αόρατοι τοπογράφοι».⁸⁰

Αλλαγή θα υπάρξει, αλλά το σχήμα της αγνοείται. Η αντι-αναπτυξιακή ιδέα ήταν ήδη σε αποδρομή στην Ελλάδα και διεθνώς. Εν μέσω της οικονομικής ανάτασης των δυτικών χωρών, ο Τζ. Ρωλς χαρακτήρισε δικαίως το 1985 τον

Τζων Στιούαρτ Μιλ «υπερβολικά αισιόδοξο» για την πίστη του ότι η Δύση θα επιλέξει το καθεστώς μιας σταθερής οικονομίας.⁸¹ Ακόμα και τα Πράσινα Κόμματα απέφευγαν πλέον να μιλήσουν για την σταθερή οικονομία.⁸² Τα επόμενα χρόνια, ούτε η γνώση μιας επικείμενης κλιματικής κατάρρευσης δεν απέσεισε την αίγλη του αναπτυξιακού φιλελευθερισμού, την πίστη πως τα οικολογικά προβλήματα θα επιλυθούν, όταν και όπως επιτρέπει η «οικονομία». Ως αυτομάτως επιλύσιμα, τα οικολογικά ζητήματα συνέχισαν να θεωρούντο δευτερεύοντα σε σχέση με τα άλλα άμεσα προβλήματα που θεωρήθηκε ότι λύνει η μεγέθυνση, μια παραδοχή με την οποία συμφωνούσαν άπαντες.

Δεν χρειάζεται να πάμε μακριά. Λίγα χρόνια αργότερα, η *Καθημερινή* έχει λησμονήσει τις παλαιές θέσεις της θεωρώντας πλέον την κριτική στην μεγέθυνση «κάπως απλοϊκή» και ίσως αντιδημοκρατική⁸³. Προς το τέλος της δεκαετίας, η εφημερίδα εμφανίζεται ξανά σίγουρη για το μέλλον. Μόνο που τώρα τα πρόσημα έχουν αντιστραφεί: «*Η ανταγωνιστικότητα είναι η νέα έννοια, η νέα διάσταση που κυριαρχεί στον πολύμορφο κόσμο που ζούμε, και όποιος δεν την υπηρετεί, απλούστατα συντρίβεται, περιθωριοποιείται και μπορεί τότε, μόνος και πτωχός, να βρίσκει καταφύγιο στα ιδεολογήματα*».⁸⁴ Δεν θα σχολιάσουμε το παράθεμα εκτενώς. Αρκούμεστε να πούμε ότι είναι μια από τις δεκάδες παρόμοιες παρεμβάσεις της περιόδου. Ο αφορισμός της *Καθημερινής* ήταν ήδη τετριμμένος. Αναδιατύπωνε τις συντεταγμένες μιας πορείας με πυξίδα έναν νέον αστερισμό: στα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι κοινωνίες θεώρησαν ότι ζουν μια επίφοβη, αλλά πάντως αναπόφευκτη μετάβαση, την «παγκοσμιοποίηση» και έδρασαν βάσει των φόβων τους.

Η περιγραφή του σοσιαλδημοκράτη, Ζακ Ντελόρ, προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (1985-1995), για το διακύβευμα του Μάαστριχτ είναι εξίσου ενδεικτική: «*Οι ευρωπαϊκές χώρες έχουν αποδυθεί σε έναν διεθνή αγώνα δρόμου, από τον οποίον εξαρτάται η οικονομική τους επιβίωση και, τελικά, η ικανότητά τους να εκφραστούν και να δράσουν πολιτικά*».⁸⁵ *Η ικανότητά τους να δράσουν πολιτικά*. Μετά την έκπτωση των αντι-αναπτυξιακών ιδεών, η μεγέθυνση θεωρήθηκε ως η αναγκαία προϋπόθεση κάθε άλλου προτάγματος, υπήγαγε στο άρμα της κάθε άλλη ζητούμενο: την εξάμβλυνση της ανεργίας και της ανισότητας, την εθνική ισχύ, την προστασία του περιβάλλοντος και, βεβαίως, την αέναη καταναλωτική μεγιστοποίηση. Από αυτήν την εξέλιξη απέρ-

ρευσε το διαρκώς καταγγελλόμενο πρωτείο της «οικονομίας» έναντι της «πολιτικής» και όχι από το νεοφιλελεύθερο αίτημα για αγοραία ανάταξη της οικονομίας και για την απελευθέρωση των δημιουργικών δυνάμεων του ανθρώπου.

Οι κοινωνίες μετά την δεκαετία του 1970 επέλεξαν ένα ιδιαίτερο καθεστώς ιστορικότητας, ύφαναν στον αστερισμό της μεγέθυνσης μια ιδιαίτερη σχέση με τον Χρόνο. Την υπαινίχθηκε ήδη το 1979 ο Χόφμαν μιλώντας για ένα απέραντο οικονομικό παρόν. Αξίζει να σκεφτούμε αυτήν την διάσταση γιατί αποκαλύπτει την σημασία του διακυβεύματος. Ο αγώνας δρόμου, για να μεταχειριστούμε την φράση του Ζακ Ντελόρ, εγγράφεται, τυπικά, σε έναν χρόνο γραμμικό: εκεί παραπέμπει η επισύρευση πλούτου, η αέναη βελτίωση του «επιπέδου ζωής». Αλλά η γραμμικότητα της μεγέθυνσης είναι μόνο φαινομενική. Ως μη οριστικά εκπληρώσιμη, ως καθημερινώς καταμετρούμενη, η μεγέθυνση υπάγει τις κοινωνίες σε έναν χρόνο κυκλικό. Σε αυτόν, η εθνική επίδοση αμφισβητείται, δικαιώνεται πριν θεωρηθεί, αναπόφευκτα, υπολειπόμενη κάποιας νέας σύγκρισης και αμφισβητηθεί ξανά. Δεσμευόμενες να κυνηγάνε τα στάδια ενός κύκλου, οι κοινωνίες αρνήθηκαν στον εαυτό τους την δυνατότητα να επιτύχουν οικονομικά.

Ας θυμηθούμε στο σημείο αυτό το ερώτημα του Ρόστοου και την ελπίδα του Κένυς: αφού οι κοινωνίες κατορθώσουν την κατανίκηση της σπάνιδας, θα κηρύξουν την κούρσα λήξασα. Σε αυτήν την προοπτική, η επίτευξη του ανώτατου «σταδίου της μεγέθυνσης» έχει άλλη βαρύτητα, αποτελεί όντως επίτευγμα. Την επόμενη δεκαετία, η προοπτική αυτή εξέλιπε. Στο εξής, όλες οι εθνικές οικονομικές επιτυχίες είναι υπό αίρεση, όσο βαρύνουσες κι αν αναγορεύονται: στην καλύτερη των περιπτώσεων, οι χώρες μπαίνουν στις σωστές ράγες, γεννάνε τις προϋποθέσεις για την επανάληψη του επιτεύγματος. Ως οριακή, όμως, υπόθεση, το *Επίτευγμα* αυτοαναιρείται όταν καλείται να επαναλάβει τον εαυτό του. Χρόνος της μεγεθυντικής ιδεολογίας είναι αυτός της «επανερχόμενης προθεσμίας» και αυτή είναι η πιο ακραία μορφή ιδεολογικής επιταγής. Χωρίς τελικό προορισμό, το σημείο εκκίνησης της κούρσας λησμονείται. Αυτός είναι ο λόγος που ελάχιστοι θυμούνται σήμερα πως το ΑΕΠ γεννήθηκε στον Μεσοπόλεμο και όχι στα βόθρα του ανθρωπίνου ψυχισμού ή του καπιταλισμού.

Αν και δηλώνει ότι δεν πιστεύει πια σε ουτοπίες, ο μεταψυχροπολεμικός

κόσμος πιστεύει σε μια και μόνη: την ανέαη μεγέθυνση και κατοικεί πια σε ένα απαιτητικό παρόν χωρίς κεκτημένα, αφού τα πάντα είναι «ρευστά» και ουδείς μπορεί να επαναπαύεται. Έτσι, η μεταπολεμική προβληματική των σταδίων της μεγέθυνσης εκπίπτει, αφού τα στάδια υπονοούν ένα τέλος, άρα προϋποθέτουν μια αίσθηση του μέλλοντος που, πλέον, δεν υπάρχει. Από το 1980 και μετά, εκκολάπτεται, χωρίς ανταγωνιστή, μια νέα σχέση με τον Χρόνο: «ο εγκλεισμός στο παρόν κάνει την επανάκτηση μιας αίσθησης του παρελθόντος και του μέλλοντος [...] δύσκολη».⁸⁶

Η *Καθημερινή* το ήξερε, όπως ήξερε ότι κάθε αγώνας δρόμου συνεπάγεται συγκρίσεις. Γι' αυτό διέβλεψε ότι η αλλαγή θα είναι διεθνής, ότι η Ευρώπη θα ενοποιηθεί, αν όχι πολιτικά, τουλάχιστον στην βάση ενός κοινού στόχου. Γι' αυτό και ο χρόνος του ευρωπαϊσμού της *Καθημερινής* είναι γενναιόδωρος, ο χρόνος μιας κοινής προσπάθειας. Έτσι εξηγείται η πρόβλεψη ότι η μόνη μελλοντική δέσμευση της Ελλάδας, του ασθενέστερου τότε μέλους της ΕΟΚ, θα είναι η συμβολή της στην μάχη κατά του καταναλωτικού βίου.

Δέκα χρόνια αργότερα, η ίδια εφημερίδα που ζήτησε την κατάργηση των προθεσμιών, έσπευδε ασθματικά προς το Μάαστριχτ και το 1992. Όταν αποκαλύφθηκε δε μια περιβαλλοντική απειλή, ασύγκριτη προς κάθε προηγούμενη, η *Καθημερινή* και ο διεθνής φιλελευθερισμός δεν ήξεραν πια πώς να την διαχειριστούν. Τον Μάιο του 1979, όμως, η *Καθημερινή* δεν τα ήξερε αυτά: καμία ιδεολογία δεν γνωρίζει το μέλλον της, καμία ιστορία δεν γνωρίζει το τέλος της.

Η ιστοριογραφία, βέβαια, προσποιείται συχνά το αντίθετο. Ο Τόνι Τζαντ έχει γράψει ότι «στον νου των ανθρώπων, η δεκαετία του 1970 ήταν η πιο αποθαρρυντική δεκαετία του εικοστού αιώνα».⁸⁷ Δεν μας ενδιαφέρει να διορθώσουμε την μνήμη των κοινωνιών, ούτε να αναλύσουμε εδώ τις βαθιές ιστοριογραφικές στρεβλώσεις που έχει προκαλέσει αγνόηση της δημοφιλέστερης ιδεολογίας του εικοστού αιώνα. Προτείνουμε, όμως, ότι η απογοήτευση στην οποία αναφέρεται ο Τζαντ δεν γεννήθηκε από την επέλαση της Μάργκαρετ Θάτσερ και του Μίλτον Φρίντμαν ή, από την άλλη, του «λαϊκισμού», του «υπερκαταναλωτισμού» και του «κρατικισμού». Η απογοήτευση που κληροδότησαν η δεκαετία του 1970 στον δυτικό κόσμο, αυτή που λίγο αργότερα κατέκλυσε και την Μεταπολίτευση, γεννήθηκε από την λησμόνηση του ερωτήματος

του Ρόστοου με το οποίο ξεκινήσαμε, ενός ερωτήματος που υπαινισσόταν την δυνατότητα, αν όχι των αστεριών, τουλάχιστον μιας αγαθής πλήξης.

Το λησμόνησαν δε οι ίδιοι άνθρωποι που το διατύπωσαν επαληθεύοντας, έτσι, όχι τις ηρωικές γενεαλογίες που με τόση φροντίδα στήνουν οι ιδεολόγοι, αλλά την μελαγχολική ελευθερία που εννόησε ο Μίλαν Κούντερα: η Ιστορία είναι αβάσταχτα ελαφρή, σαρώνει και την μνήμη.⁸⁸

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. W. Rostow, «The Stages of Economic Growth», *The Economic History Review, New Series* 12, (1959), σσ. 13-14.
2. Για την θεωρία του εκσυγχρονισμού στον Ψυχρό Πόλεμο, N. Gilman, *Mandarins of the future: Modernization theory in Cold War America*, Βαλτιμόρη, John Hopkins University Press, 2003.
3. A. Brewer, «Adam Ferguson, Adam Smith and the concept of economic growth», *History of Political Economy* 31 (1999), σσ. 237-254.
4. M. Schmelzer, *The hegemony of growth: OECD and the making of the economic growth paradigm*, Κέιμπριτζ, CUP, 2016, σ. 77.
5. H. Arndt, *The rise and fall of economic growth*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1978, σ. 14-17.
6. P. Lepenies, *The power of a single number: a political history of GDP*, ΝέαΥόρκη, Columbia University Press, 2016, σ. 30.
7. Πρωτεργάτες υπήρξαν οι Κόλιν Κλαρκ και Σίμον Κούζνετς. Για την ιστορία του ΑΕΠ, βλ. P. Lepenies, *The power of a single number*, ό.π. Για την ανυπαρξία συγκριτικών στατιστικών για το «επίπεδο ζωής» πριν την δεκαετία του 1940 και την διαμόρφωσή τους, βλ. V. De Grazia, *Irresistible Empire, America's Advance through twentieth century Europe*, ΝέαΥόρκη, Belknap Press, 2005, σσ. 75-129.
8. R. Collins, *More, the politics of growth in postwar America*, ΝέαΥόρκη, OUP, 2002, σσ. 40-67.
9. M. Schmelzer, *The hegemony of growth*, ό.π. , σσ. 117-141.
10. Όπως και διεθνώς, οι μελέτες οικονομικής ιστορίας που ασχολούνται με τις πρώτες μεταπολεμικές περιόδους ιστοριοποιούν καλύτερα την έννοια. Βλ. Γ. Στασινόπουλος, *Η ρητορική της ανάπτυξης*, Αθήνα, Gutenberg, 2010.

11. Ενδεικτικά, S. Lipset, «Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy», *The American Political Science Review* 53 (1959), σσ. 69-105.
12. J. S. Mill, *Principles of political economy*, Λονδίνο, 1848. Για την αντιμετώπιση της σταθερής οικονομίας από την κλασική πολιτική οικονομία, βλ. M. Milgate, S. Stimson, *After Adam Smith: a century of transformation in politics and political economy*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2009, σσ. 186-216.
13. J. M. Keynes, «Economic possibilities for our grandchildren», *Essays in Persuasion*, Λονδίνο, Norton Company, 1963.
14. Η διασημότερη κριτική στην καταναλωτική κουλτούρα ήταν του οικονομολόγου K. Galbraith (= *The affluent society*, Νέα Υόρκη, Houghton Mifflin Company, 1958).
15. M. Schmelzer, *The hegemony of growth*, ό.π., σ. 183 και M. Thatcher, «What's wrong with politics», 11. 10. 1968. Λόγος που απόκειται στο <https://www.margarethatcher.org/document/101632> (ανάκτηση, Απρίλιος 2020).
16. Βλ. την σχετική παρέμβαση του Ενώχ Πάουελ περί των εκπαιδευτικών πολιτικών, M. Garnett, K. Hickson, *Conservative thinkers*, Νέα Υόρκη, Manchester University Press, 2009, σ. 64.
17. Για την ιστορία του περιβαλλοντικού κινήματος, A. Bramwell, *Ecology in the 20th century*, Λονδίνο, Yale University Press, 1989.
18. P. Warde, S. Sorlin, «Expertise for the future, the emergence of environmental prediction, 1920-1970», στο J. Andersson, E. Rindzevičiūtė (επιμ.), *The struggle for the long term in transnational science and politics*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2015, σ. 39.
19. Το σημαντικότερο σχετικό έργο, P. Ehrlich, *The population bomb*, Νέα Υόρκη, Sierra Club, 1968.
20. Τα πιο γνωστά έργα, E. F. Schumacher, *Small is beautiful: Economics as if people mattered*, Νέα Υόρκη, Harper and Row, 1973· K. Boulding, *Economics of the coming spaceship Earth*, Βαλτιμόρη, John Hopkins University Press, 1966. Για τον κομβικό ρόλο της Διάσκεψης της Στοκχόλμης του 1972 στην ανάδειξη της περιβαλλοντικής προστασίας ως παγκόσμιο διακύβευμα, βλ. S. Lorenzini, *Global Development: A Cold War History*, Νέα Υόρκη, PUP, 2019, σσ. 133-137.
21. M. Schmelzer, «The crisis before the crisis: the “problems of modern society” and the OECD, 1968-74», *European Review of History* 19(2012), σ. 1002.
22. D. Meadows (κ.ά.), *Limits to Growth: s report to the Club of Rome*, Νέα Υόρκη, Universe Books, 1972.
23. M. Schmelzer, ό.π., σ. 1010.
24. *Αυτόθι*, σ. 1009.

25. Ζ. Ντ' Εσταίν, *Η γαλλική δημοκρατία*, Αθήνα, 1977, σ. 127.
26. *Αυτόθι*, σ. 163.
27. G. Garavini, *After Empires, European integration, decolonization and the challenge from the global South, 1957-1986*, Νέα Υόρκη, OUP, 2012, σ. 171. Για μειοψηφικές φωνές εντός του Εργατικού Κόμματος που ζητούσαν απαγκίστρωση από την μεγέθυνση, βλ. P. Thompson, *Political economy and the Labour Party: the economic of democratic socialism 1884*, Λονδίνο, Routledge, 1996, σσ. 228-231.
28. G. Garavini, *After Empires*, ό.π., σ. 149. Εκτενώς, οι σκέψεις του Ολλανδού σοσιαλδημοκράτη στο έργο του που μεταφράστηκε και στα ελληνικά το 1975 με πρόλογο του Γ. Μαύρου, Σ. Μάνσχολτ, *Η Κρίση*, Αθήνα, Κέδρος, 1975.
29. J. Rawls, *Political Liberalism*, New York, Columbia University Press, 1993, σ. 7. R. Dworkin, *Φιλελευθερισμός*, Αθήνα, Αντ. Σ. Σάκκουλας, 1992, σ. 97.
30. C. MacPherson, *Life and times of Liberal Democracy*, Λονδίνο, Oxford University Press, 1977, σ. 102.
31. D. Bell, *The cultural contradictions of capitalism*, Νέα Υόρκη, Basic Books, 1978, σ. xxix.
32. M. Crozier, S. Huntington, J. Watanuki, *The Crisis of Democracy, Report on the governability of democracies to the Trilateral Commission*, Νέα Υόρκη, NY University Press, 1975, σ. 189.
33. Βασιζόμενη σε θεωρίες που υποθέτουν μια φύση του ανθρώπου (scarcity hypothesis, socialization hypothesis) και τεκμηριωμένη δια της συμπαραθέσεως και «ερμηνείας» μεταβλητών, η «μετα-υλιστική» θεωρία του Ρόναλντ Ινγκλχαρτ βρίσκεται εκτός των θεωρητικών παραδοχών της μελέτης μας γι' αυτό δεν την σχολιάζουμε εκτενώς. Στην προοπτική μας, πορίσματα που προκύπτουν από τον ακρωτηριασμό των ανθρώπων σε μεταβλητές, καταργούν τον χαρακτήρα τής Ιστορίας ως ιδιογραφικής επιστήμης, παρεισάγουν λογικές τεκμηρίωσης, «δι-επιστημονικές» ίσως αλλά αντιφατικές. Βλ. R. Inglehart, «Postmaterialism in an environment of insecurity», *The American Political Science Review* 75 (1981).
34. S. Lorenzini, *A Cold War History*, ό.π., σσ. 128-129.
35. Η Jenny Anderson (= *The future of the world: Futurology, futurists and the struggle for post-war imagination*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2018, σ. 185) στην σημαντική μελέτη της αναδεικνύει την «αριστερή» αντίδραση των αναπτυσσομένων χωρών, όπως εκφράστηκε με την Bariloche Report, ως την κομβικότερη στο πλαίσιο των διεθνών οργανισμών.
36. Βλ. σχετικά την μελέτη της Τζ. Λιαλιούτη, *Ο αντι-αμερικανισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ασίνη, 2014.

37. Για την σχετική συζήτηση, Ι. Ζαρίκος, *Η εφημερίδα Καθημερινή στην Μεταπολίτευση, 1974-1993. Ιστορική και συγκριτική μελέτη του ελληνικού φιλελευθερισμού*, Διδακτορική Διδακτορική, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2020, κεφ. 8.
38. Για την πολιτική της κυβέρνησης, συνοπτικά, Μ. Ψαλιδόπουλος, *Ο Ξενοφών Ζολώτας και η ελληνική οικονομία*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2008, σσ. 590-598.
39. Για την έννοια, βλ. ΑΙ. Macintyre, «Epistemological crises, dramatic narrative and the philosophy of science», *The Monist*, 60 (1977), σσ. 453-472.
40. Κατά την γνώμη μας, η έννοια του «λαϊκισμού» έχει προσφέρει διαχρονικά μεγάλες υπηρεσίες στους ιδεολόγους αλλά όχι και στην επιστημονική ανάλυση των ιδεολογιών.
41. Ενδεικτικά, «Έρευνα: Η Άλλη Ανάπτυξη», *ANTI*, τ. 184, 14 Αυγούστου 1981, σσ. 17-35.
42. Ενδεικτικά, βλ. Ευάγ. Παπανούτσος, *Η κρίση του πολιτισμού μας*, Αθήνα, Φιλίπποτης, 1978, σσ. 45-46· Παν. Κανελλόπουλος, (άτιτλο), στο Θ. Νιάρχος (επιμ.), *Πραγματογνωμοσύνη της εποχής*, Αθήνα, Οι εκδόσεις των φίλων, 1976, σσ. 61-63.
43. G. Garavini, *After Empires*, ό.π.
44. J. Rawls, *A Theory of Justice*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1971.
45. Για την διανοητική ιστορία του ρεύματος αυτού, βλ. K. Forrester, *In the Shadow of Justice*, Λονδίνο, Princeton University Press, 2019.
46. C. MacPherson, *Life and times*, ό.π., σ. 2.
47. V. Oliveira, «The United States, Multinational Enterprises and the politics of globalization», στο N. Ferguson, C. Maier, E. Manela, D. Sargent (eds.), *The Shock of the global: the 1970's in Perspective*, Κέμπριτζ, Belknap Press of Harvard University Press, 2010, σσ. 143-155.
48. Η Ν.Δ. προχώρησε σε ίδρυση Υπουργείου Περιβάλλοντος το 1980. Για παρόμοιες πρωτοβουλίες, βλ. Κ. Καρράς, «Περιβάλλον και πολιτισμός: μια στάση ζωής», στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου, Ευ. Χατζηβασιλείου, (επιμ), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, τ. Γ', Αθήνα, Ίδρυμα Κ. Γ. Καραμανλής, 2008, σσ. 387-399.
49. Ενδεικτικά, βλ. Ελ. Βλάχου, «Αθηναϊκά», *Καθημερινή*, 31. Ιουλίου 1977, σ. 6· «Και η φαληρική ακτή», *Καθημερινή*, 13 Απριλίου 1978, σ. 7. Το ζήτημα της προστασίας του Παρθενώνα αναδείχθηκε σε κεντρικό κατά την πρώτη Μεταπολίτευση.
50. «Τα όρια...», *Καθημερινή*, 9 Οκτωβρίου 1979, σ. 5.
51. Ο «Εφιάλης της Περσεφόνης» του Μ. Χατζιδάκι κυκλοφόρησε το 1979.
52. Το παράδειγμα της Πύλου είναι ενδεικτικό. Αντιδρώντας στην προοπτική κατα-

- σκευής ναυπηγείων στην περιοχή, η εφημερίδα οργάνωσε μια συστηματική εκστρατεία κατά της επενδύσεως η οποία δικαιώθηκε τον Ιούλιο 1978. Αντί πολλών, βλ. «Πότε κατεστράφη η Πύλος; Ελεύθερη έρευνα», *Καθημερινή*, 23 Σεπτεμβρίου 1975, σ. 3· Ελ. Βλάχου, «Βοήθεια», 21 Σεπτεμβρίου 1975, *Καθημερινή*, σ. 8.
53. «Το δίδαγμα της Πύλου», *Καθημερινή*, 19 Ιουλίου 1978, σ. 5.
54. «ΜΩΡΑΙΝΕΙ ΚΥΡΙΟΣ...», *Καθημερινή*, «31 Αυγούστου 1976, σ. 5. Αναμενόμενα, η εφημερίδα τάσσεται κατά της αξιοποίησης της πυρηνικής ενέργειας, «ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ», *Καθημερινή*, 18 Οκτωβρίου 1978, σ. 5.
55. Για την ιστορία του, St. Bernstein, *The compromise of liberal environmentalism*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2001.
56. Βλ. Και την έκθεση του ΟΟΣΑ, OECD, *Interfutures, Facing the Future*, Νέα Υόρκη, 1976.
57. «ΖΗΤΗΜΑ ΥΠΟΣΤΑΣΕΩΣ», *Καθημερινή*, 23 Σεπτεμβρίου 1975, σ. 7.
58. Δ. Παπαναγιώτου, «Το μεγάλο μήνυμα», *Καθημερινή*, 25 Ιανουαρίου 1976, σ. 8.
59. «Όσα γίνονται γύρω μας», *Καθημερινή*, 28 Ιουνίου 1979, σ. 5.
60. «ΚΡΙΣΙΜΗ ΚΑΜΠΗ», *Καθημερινή*, 1 Ιανουαρίου 1980, σ. 5.
61. «Οι αγιατολάχ», *Καθημερινή*, 17 Νοεμβρίου 1979, σ. 5.
62. «Παράγωγα και παραγωγοί», *Καθημερινή*, 5 Οκτωβρίου 1980, σ. 9.
63. «Η ΚΟΙΝΗ ΚΡΙΣΗ», *Καθημερινή*, 17 Αυγούστου 1980, σ. 7.
64. «Επανεκτίμηση αξιών», *Καθημερινή*, 2 Σεπτεμβρίου 1977, σ. 5.
65. «ΕΩΣ ΕΔΩ!», *Καθημερινή*, 17 Δεκεμβρίου 1980, σ. 5.
66. «ΜΑΝΙΑ ΑΥΤΟΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ», *Καθημερινή*, 4 Απριλίου 1978, σ. 5.
67. «Η ΔΙΚΗ ΤΗΣ ΠΡΑΓΑΣ...», *Καθημερινή*, 20 Οκτωβρίου 1977, σ. 5.
68. St. Hoffmann, «Fragments floating in the Here and Now», *Daedalus* 108 (1979) σ. 25.
69. Αθ. Κανελλόπουλος, «Πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος», *Καθημερινή*, 8 Ιουνίου 1980, σ. 7.
70. «Η μόλυνση», *Καθημερινή*, 15 Ιουνίου 1977, σ. 7.
71. «Θεμελιώδης επιδίωξη», *Καθημερινή*, 20 Αυγούστου 1975, σ. 7.
72. «ΝΕΑ ΔΙΑΣΤΑΣΗ», *Καθημερινή*, 14 Οκτωβρίου 1977, σ. 5.
73. «ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ», *Καθημερινή*, 15 Νοεμβρίου 1977, σ. 7.
74. «Η υποδοχή του Αγίου Πέτρου», *Καθημερινή*, 25 Απριλίου 1979, σ. 5.
75. «Το όριο συνταξιοδότησεως», *Καθημερινή*, 29 Φεβρουαρίου 1980, σ. 5. Ο Μίττερνάν είχε εξαγγείλει προεκλογικά την μείωση του ωραρίου στις 35 ώρες την εβδομάδα, αν και δεν υλοποίησε την δέσμευσή του.
76. *Καθημερινή*, 18 Οκτωβρίου 1979, σ. 5.

77. Για την ταύτιση της οικονομικής δημοκρατίας με την διάχυση των καταναλωτικών ευκαιριών, βλ. L. Cohen, «The New Deal State and the making of Citizen Consumers», στο S. Strasser, C. McGovern, M. Judt, (eds.), *Getting and spending. European and American consumer societies in the twentieth century*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1998, σ. 124. Για την θεωρία του ανθρωπίνου κεφαλαίου ως τέκνο της μεγεθυντικής ιδεολογίας, βλ. M. Schmelzer, *The hegemony*, ό.π., σσ. 204-212.
78. «Διεκδίκηση Αλλαγής», *Καθημερινή*, 27. Μαΐου 1979, σ. 9. Ο τίτλος του άρθρου παραπέμπει ασφαλώς στο γνωστό σύνθημα/αίτημα του ΠΑΣΟΚ. Συντάκτης του ήταν ο Κωνσταντίνος Καλλιγιάς, υπεύθυνος για πολλά χρόνια του κυρίου άρθρου της εφημερίδας.
79. Η επιρροή του βιβλίου του Ζισκάρ ντ' Εσταίν (μεταφρασμένο ήδη στα ελληνικά και προλογισμένο από τον Κ. Τσάτσο) είναι ευδιάκριτη στο άρθρο, χωρίς να εξαντλεί το περιεχόμενό του.
80. «Στους ασαφείς καιρούς», *Καθημερινή*, ό.π.: Καλλιγιάς, Κ., «Η δεκαετία που έφερε τις ισχνές αγελάδες», *Καθημερινή*, 13 Ιανουαρίου 1980, σ. 4.
81. K. Forrester, *In the Shadow of Justice*, ό.π., σ. 202.
82. Green Party Manifesto, *Politics for Life*, 1983, σ. 10.
83. *Καθημερινή*, «Περιβάλλον και ανάπτυξη», 7 Ιουνίου 1987, σ. 9.
84. *Καθημερινή*, «Τύπος και οικονομία», 22 Δεκεμβρίου 1988, σ. 7.
85. Ζ. Ντελέρ, «Πρόλογος», στο *Ευρώπη χωρίς σύνορα, η πρόκληση του 1992*, Αθήνα, Καλοφωλιάς 1993, σ. 11.
86. S. Hoffman, «Fragments», ό.π., σ. 26.
87. T. Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945*, Λονδίνο, Penguin Press, 2005, σ. 477.
88. «History is as light as individual human life, unbearably light, light as a feather, as dust swirling into the air, as whatever will no longer exist tomorrow», M. Kundera, *The unbearable lightness of being*, Μίσιγκαν, Faber and Faber, 1984, σ. 223.

